

Hans Eyvind Næss

Forbrytelse og straff

Dette innlegget knytter seg til den del av vår norske historie der tingbøkene er en hovedkilde. For meg er det naturlig å definere denne perioden som 1600-1700-tallet. Innenfor denne skal jeg ta opp enkelte forhold som i hovedsak er enda mer tidsbegrenset og som for det meste vil ha tilknytning til første halvdel av 1600-tallet.

Når mitt emne er kalt “Forbrytelse og straff”, skal det forstås på den måten at jeg vil gjøre nærmere rede for de saker i tingbøkene som forteller om de lovbrudd vi i dag gjerne vil rubrisere som kriminalsaker, samtidig som jeg vil se nærmere på tingbøkens iboende muligheter til å bruke innholdselementer fra disse sakene i forskjellige typer av riks- og lokalhistoriske forskningssammenhenger. Innledningsvis skal jeg rekapitulere enkelte trekk ved tingboken som kilde som jeg har vært inne på i tidligere artikler og foredrag i løpet av 1970- og 1980-årene.

La oss se litt på tingboken. Den er og skal være en referatprotokoll over hva som foregikk på tinget. Forsøk på å lovregulere tingbokinnholdet fra myndighetenes side er det flere av fra 1500-tallet og 1600-tallet. Men først langsamt synes det å bli orden og system i tingbokførselen her i landet. Selve føringen av saksreferatene i bok synes å ha vært avhengig av at det var en fast skriver for tinget

som kunne skrive og administrere selve protokolleringen. Tingboken var m.a.o. et resultat av at tinget som instans hadde en fast organisasjon og hva vi ville kalle et sekretariat. Hvilke ting hadde vi så? Jeg skal ikke her spille tid ved å gjennomgå tingordningen ned gjennom middelalderen. Jeg slår bare fast at i hovedsak har vi i løpet av 1500-tallet å gjøre med lagtingene og fra ca. 1600 hjemtinget eller bygdetinget. Ansvaret for protokolleringene hadde henholdsvis lagmannen og hans lagtingskriver der hvor han ikke selv stod for skrivearbeidet, og på hjemtinget eller bygdetinget lå ansvaret på sorenskriveren.

Sorenskriverne var resultatet av et kongebrev av 1591 som tilgodeså bøndene med egne tingskrivere. Det skjedde etter bøndenes eget ønske. Disse tjenere, som snart ble de egentlige dommere og deretter embetsmenn, kommer inn i norsk rettsforvaltning fra de siste årene på 1500-tallet og tidlig på 1600-tallet. Deres skolering og innsikt var nødvendigvis høyst variabel. De ble plukket ut av lensherrene og satt til å skjømte bestillingene så godt de kunne. Gjennom erfaringer opparbeidet de seg en ekspertise og la grunnlag for de protokollasjonsformer og systemer som etter hvert kom til å bli nokså gjengs over hele landet. Men i de første tiår er tingbøkene av høyst variabel karakter. Referatene i tingbøkene kan være sirlig ført rent skriftmessig, og de kan være fyldige med hensyn til å omfatte alle sakstyper inklusive de forhold som ble behandlet utenfor tinget, som åsteds- og voldgiftsbehandlinger, forhør av fanger osv.

Når det overhodet var mulig å fremskaffe på kort tid så mange skrivekyndige menn til dette langstrakte landet, så kan det skape noe undring. Hvor kom de fra? Dette kunne være en høyst interessant studie å gå løs på. Gjennom mange

år har jeg undret meg over de mange dansker som kom til Norge som de danske lensherrenes tjenere og som ble satt til fogder, sorenskrivere, fogdetjenere osv., og som, så langt jeg har opplysninger, i et usedvanlig høyt antall kom fra Sønderjylland av alle steder; ikke fra Sjælland eller resten av kongeriket Danmark, men altså fra hertugdømmene. Og så får jeg opplyst i et foredrag av Hans Worsøe, landsarkivar i Sønderjylland: Mens kongeriket fikk sine første skoler på midten av 1700-tallet, hadde man i hertugdømmene til langt bakover mot 1500-tallet en tradisjon med bondeskoler. Landsarkivar Worsøe refererte eksempler på at bønder tidlig på 1600-tallet skrev brev til hverandre. Jeg nevner dette i en parentes fordi det forklarer muligens en del av den helt særskilte mobilitet fra hertugdømmene på slutten av 1500-tallet og spesielt i første halvdel av 1600-tallet. Det er kildemateriale ført i pennen av noen hundre hovedsakelig danske menn vi behandler. Vi bør derfor kanskje helst ha en viss kunnskap om hvorfor de var i stand til så plutselig å skape og etterlate oss det fantastiske kildematerialet som vi har bevart fra de første årene på 1600-tallet og fremover.

De har ikke minst gitt oss mulighet til å studere forbrytelse og straff i denne perioden, kanskje mer enn noe annet hovedtema. Tingbøkene omfatter flest enkeltsaker av andre kategorier, men innførlene i de alvorligste straffesaker er så utrolig omfattende og detaljerte.

Tingbøkene skulle inneholde referater av alt som ble tatt opp på *tinget*, men dette er nok ved nærmere ettersyn en noe upresis uttrykksform. Det viser seg nemlig at tingbøkene inneholder mer enn det som foregikk der, men i enkelte sammenhenger også mindre enn det som foregikk på tinget. La oss først se på tilfeller der tingbøkene er rikere enn hva

man umiddelbart skulle forvente. Og la oss begrense oss tidsmessig til perioden 1591-1660, altså fra organiseringen av de norske bygdeting med en edsvoren referent til eneveldets innførelse. Etter 1660 fulgte en oppdeling både av protokollering i flere protokoller og også en delvis oppdeling av skriveansvaret på flere embeter, t.eks. utskillingen av skifteforvalterfunksjonen. Etter 1591 kan vi grovt si at tingbøkene skulle inneholde referat fra alt det som ifølge lov, regel og sedvane foregikk på tinget.

Så fremt sorenskriveren ikke redigerte innholdet i tingboken etter at tinget var avsluttet, ville han måtte referere hendingene på tinget i tur og orden. Først ville han føre inn i boken hvem som møtte som domsmenn på tinget, som regel seks eller tolv lagrettemenn fra rettskretsen, dernest kunne han skrive inn navnet på fogden som administrerte tinget, og sitt eget navn. Også navn på andre som hadde ansvar i forbindelse med tinghandlingene, som fogdefullmektiger i fogdens fravær, lagmenn som gjestet bygdetingene, lensherrer og deres fullmektiger, kunne tas med i innledningen til tingreferatet. Fullmektiger som opptrådte for en fraværende eller syk sorenskriver finnes også nevnt ved navn. Dernest fulgte navn på lensmenn og lagrettemenn i skipreidet. Etter at de fremmøtte var blitt registrert, fulgte forkynnelse av offentlige dokumenter. Fogden gjorde kjent nye lover og forordninger fra kongen eller befalinger fra stattholder eller lensherre. Også skussmål ble fremsatt på tinget. De medlemmer av lokalsamfunnet som møtte frem på tingstuen, ble bedt av privatpersoner som skulle flytte, om godt skussmål for den tiden de hadde bodd sammen; lensmenn, fogder og skrivere ba om godt skussmål for måten de hadde utøvd sine bestillinger på; fogden ba almuen om

å gi godt eller dårlig skussmål til personer som var tiltalt for straffbare handlinger. Sorenskriveren førte deretter inn korte sammendrag av private dokumenter som ble forkynt på tinget, som kjøpebrev, makeskiftebrev, pantebrev, odelsbrev, bygselsedler o.l. Alle slike dokumenter skulle innføres i tingbøkene i henhold til et kongebrev fra 1622.

Etter at alle brev var referert, behandlet tinget offentlige saker, "kongens saker". Dette var straffesakene. Det kunne være tale om draps-, tyveri-, hor- og trolldomssaker, og også saker om knivstikking, om ulovlig handel, desertering fra militærutskrivning o.a. Mange av disse sakene var meget omfattende. Det ble tatt opp vitneprov på tinget, og uttalelsene fra det ene vitne etter det andre ble etter tur ført inn i protokollen, selv når vitneutsagnene hadde lite og intet med saken å gjøre.

Disse provene ble ikke alltid opptatt på tinget. De kunne være forhør og vitneerklæringer tatt opp utenfor selve tingbehandlingen; de kunne ha funnet sted på prestegården eller fogdegården eller, slik det ofte skjedde i tvistemålssaker, på selve åstedet. Men protokolleringen ble innført i tingboken. Etter at kongens saker var ferdigbehandlet, ble private tvistemål tatt opp. Ofte var det tale om eiendomssaker, skjellsordsaker og gjeldssaker.

De eldste tingbøkene refererte altså mer enn hva som skjedde på selve tingene. Noe av det viktigste, mest omfattende og detaljerte stoffet i disse protokollene er referatene fra målstevnene, saker som ble behandlet mellom tingene. Det kunne være åstedssaker, altså eiendomssaker som ble vurdert på stedet som var omtvistet, eller det kunne være straffesaker som ble opptatt til doms mellom tingene. Tingbok er m.a.o. ikke noe entydig begrep. Allerede fra

starten var tingboken noe mer enn en referatprotokoll for sorenskriverens embetsførsel på tinget. Protokollen var rettere sagt en ting- og stevneprotokoll. Og tingbok var lenge den eneste protokoll sorenskriveren førte. Tingboken inneholdt altså referat fra tinghandlingene og dessuten referat fra rettslige handlinger utenom tinget, stevnesaker, eller ekstrarettssaker som disse sakene siden ble benevnt. I en del av landet ble tingbøkene kalt justisprotokoller. Brukeren må være klar over at tingbok og justisprotokoll er det samme. Enda mindre enn tingbok er justisprotokoll dekkende for innholdet i protokollen, som altså inneholdt atskillig mer enn rene justissaker.

Etter at bygdetingene tok til å fungere som instans til førstegangsbehandling av alle saker, ble lagtinget i all hovedsak en ankeinstans. Men her er det viktig med to modifikasjoner. En del saker om økonomi og saker som helt eller delvis omfattet injurier og der den ene parten tilhørte embets- eller adelsstand, ble brakt inn for lagtinget som verneting og førsteinstans. I flere straffesaker som gjaldt drap, tyveri, trolldom, blodskam m.v., ofte saker der loven gjorde det mulig å idømme dødsstraff, kunne sakene bli avsagt på bygdetinget med lagmannens rådførsel. Enten dommen ble avsagt på denne måten eller ved formell lagtingsdom, finner vi i alle fall i sorenskriveriene i Stavanger len og amt at dommene oftest ble innført i sorenskriverens tingbok uten å være inntatt i lagtingsprotokollen.

Både lagtings- og bygdetingsbøker finnes fra første halvdel av 1600-tallet. Den såkalte Nils Stubs lagtingsprotokoll fra 1572-1580 danner et unntak. Innførslene her har en heller mer stikkordmessig form. Men ellers daterer våre eldste protokoller både fra lagting og bygdeting seg fra tidlig 1600-tall. Av de skjematiske oversikter i fig. 1a og 1b (s.26-27)

ser en hvilket materiale vi har til rådighet til studier der tingbøkene fremtrer som en nyttig og viktig kilde. Dessverre er flertallet av tingbøkene fra lagtingene og bygdetingene på 1600-tallet gått tapt.

Særlig når det gjelder studiet av straffesaker er det viktig å være klar over at dommene i disse sakene ble kopiert og vedlagt lensregnskapet som et bilag til forklaring av fogdens nitide oversikter over utgifter og inntekter. Dette betyr at lensregnskapene blir en supplerende kilde til tingbøkene av stor viktighet. Dommer som av enkelte skrivere bare er innført summarisk i tingbøkene, er innført i sin helhet i vedlegg til regnskapet, og dommene som finnes som vedlegg i regnskapene, er de eneste som er bevart når tingbøkene selv er gått tapt. Som en ser av oversikten, er dette tilfellet i store deler av Norge i det meste av 1600-tallet.

La meg nevne noen eksempler: I lensregnskapet for Østerdalen 1621/1622 heter det under utgifter punkt 3: “gitt skarpretter mester Jon 5 daler for å rette Marit staffansdater i Stange sogn for hindis foster hun haffuer Ombragt och aff Dage tagett”. Det fremgår at hun hadde rømt, var blitt ettersøkt, fanget, dømt og henrettet. Men tingbøkene eksisterer ikke for dette området for første del av 1600-tallet.

Samme sted er innført at den samme skarpretter fikk lønn for å ha henrettet Oluf Christensen som forgangen år “drepte og ihjelslog sin grande Oluf Pedersen”. Bøddelen hadde året før henrettet Sivert Jonsen for tyveri og brannstiftelse. Eksempelene med regnskapsopplysninger der tingbøkene mangler, vil nok gå opp i flere hundre når jeg bare får gjennomgått regnskapene systematisk for hele landet.

Jeg nevner kort et par andre eksempler: På Nordmøre ble

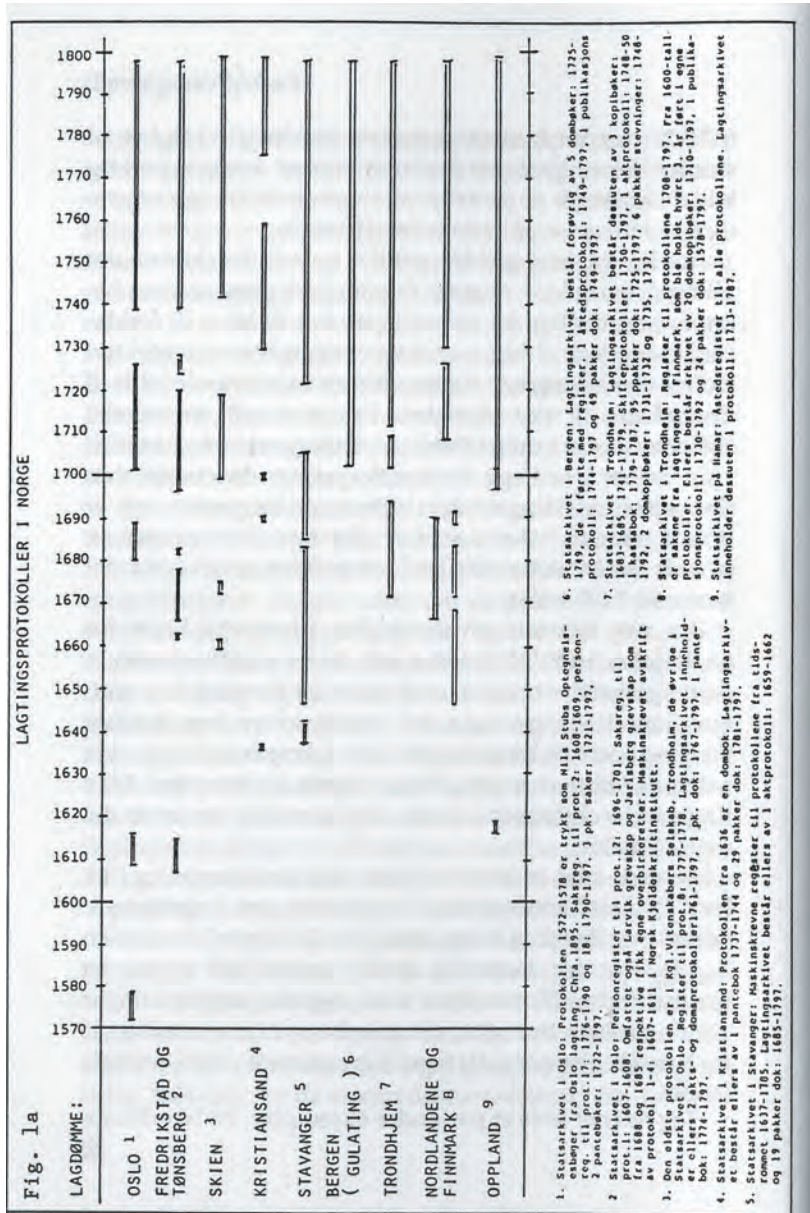
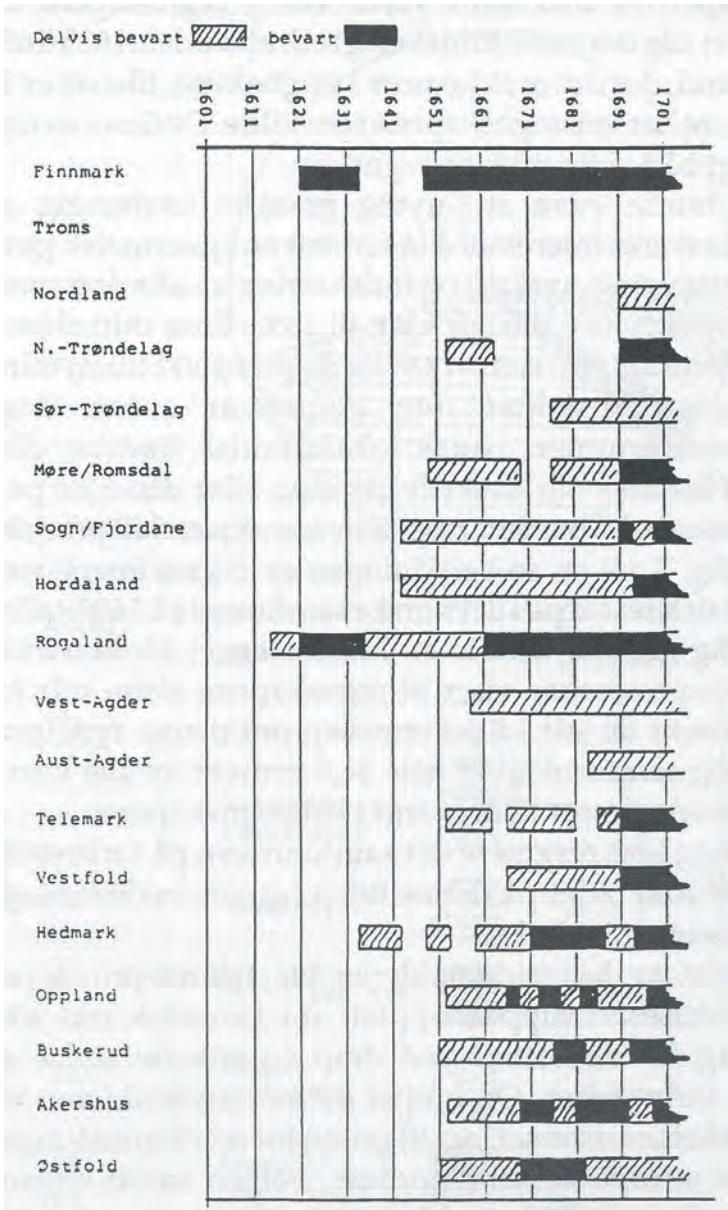

Fig. 1b. Tingbøker fra 1600-tallet som er bevart i Norge

Oluf Balstad henrettet for drap i ca. 1607 ifølge regnskapet fra 1607-1610. Hvor viktig regnskapene er, forstår vi når det av 57 kildebelagte drap i tiden 1615-1652 i Rogaland, der det er få lakuner i tingbøkene, likevel er 18 der vi bare har lensregnskapene som kilde. De fleste øvrige er belagt både i tingbok og regnskap.

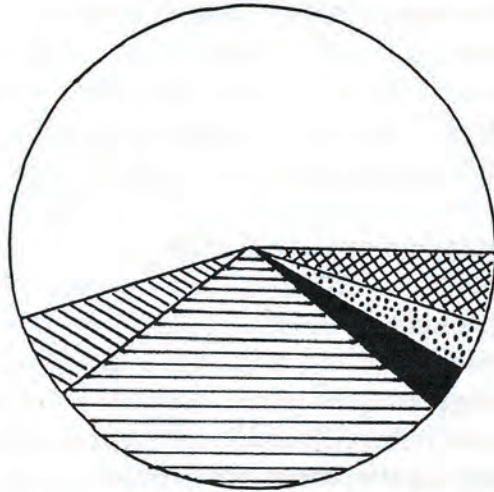
Det burde være et nyttig prosjekt uavhengig av enkeltforskeres interesser å få foretatt en systematisk gjennomregistrering, avskrift og indeksering av alle dommer i lensregnskapene i alle fall fram til 1660. Etter mitt skjønn burde dette tas opp som et særlig delprosjekt i tilknytning til tingbokprosjektet. Jeg mener at enten tingbokprosjektgruppen, Norsk lokalhistorisk institutt eller Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, eller disse tre partene i samarbeid, burde ta opp dette som et særskilt prosjekt.

Av fig. 2 vil en se betydningen av regnskapene som kilde til straffesakene i det norske samfunnet på 1600-tallet. En særlig grundig studie av kildebelegget til de norske trolldomsprosessene viser at regnskapene alene står for 29,3 prosent av vår kildekunnskap om denne type prosesser, og sammenlagt er hele 34,9 prosent av alle kjente trolldomsprosesser kildebelagt i lensregnskapene.

La meg kort resymere det samfunnssyn på forbrytelse og straff som rådet på denne tiden og som nedfelte seg i enkeltlover og lovbøker.

I løpet av høymiddelalderen ble talions-prinsippet, gjengjeldelsesprinsippet, opptatt fra kanonisk rett som grunnlag for dødsstraff ved drap og enkelte andre alvorlige forbrytelser. Og i løpet av senmiddelalderen ble avskrekkelsessystemet lagt til grunn for straffeutmålingen i mange europeiske landområder. Følgen var at en lang rekke større og mindre volds- og vinningsforbrytelser ble

Fig. 2. Oversikt over kildebelegget for de norske trolldomsprosesser

Antall personer:	Kilde:		%-andel	
455	Tingbøker		53.4	} 59.0
48	Tingbøker og regnskaper		5.6	
252	Regnskaper		29.3	
29	Geistlige ark.		3.4	
31	Høyere instanser		3.4	
<u>45</u>	Andre		<u>4.9</u>	
860			100.0	

belagt med kroppsstraff og dødsstraff. Skamstraffene som gapestokk og halsjern ble tatt i bruk. Det ble foreskrevet detaljerte og raffinerte straffemetoder, bl.a. den såkalte kvalifiserte dødsstraff i form av at den dødsdømtes kropp ble revet i filler. For at straffereaksjonene skulle ha den ønskede avskrekkende og generalpreventive virkning, ble det lagt vekt på offentlige henrettelser. Utviklingen av føydalvesenet i høy- og senmiddelalderen, kampen mellom føydalherrene, stridigheter mellom de fremvoksende nasjonalstater og religionskrigene fra slutten av 1400-tallet og begynnelsen av 1500-tallet, som nådde sitt brutale toppunkt med Tredveårskrigen 1618-1648, førte til behov for særlig streng disiplin. I kjølvannet kom ofte drap, ran, tyveri, voldtekt, giftmord o.a. til å høre til dagens orden. De skjerpede straffebestemmelser ble tatt i bruk for å komme uroen til livs. Ondt skulle med ondt fordrives.

De reviderte eller nye skjerpede straffebestemmelser ble til under betydelig påvirkning fra kanonisk rett. Den definerte menneskers handlinger som forbrytelser med utgangspunkt i handlingens karakter av synd. Kanonisk rett vendte seg derfor ikke bare mot de tradisjonelle forbrytelser som stammesamfunnet og kongedømmet ønsket å komme til livs, fysiske overgrep mot liv og eiendom. Den vendte seg også mot religiøst betinget kriminalitet, synder som hor, samleie, åger, kjetteri, trolldom, bigami, crimen bestialitatis m.v.

Kirkens rettsapparat kunne tiltale og forfølge, men ikke eksekvere straffer. Kirken kunne hevde dødsstraffens berettigelse, men ikke selv ta liv. Kirken hadde derfor interesse av et nært samarbeid med verdslige rettslige myndigheter. Og i kampen mellom pave og keiser, mellom biskoper og fyrster, viser den kirkelige innflytelse seg på det verdslige

samfunn ikke minst i det nedslag av religiøst betingede straffebestemmelser som ble tatt inn i de forskjellige lands lovgivning. Det utviklet seg derfor etter hvert et utvidet kriminalbegrep der bl.a. seksualitet utover det monogame ekteskap ble kriminalisert. Men den religiøst betingede kriminalitet ble tilpasset den nasjonale lovgivning. Denne tilpasningen representerte altså en indirekte aksept av Guds lov, men uten at alle bibelbestemmelser ble tatt inn i straffeloven, og heller ikke det brutale straffenivå som fantes i mosaisk rett. I Norge var det fram til reformasjonen utviklet et sett av straffebestemmelser mot religiøst betingede forbrytelser, men dødsstraffen var bare legalisert mot skadelig trolldom, altså bruken av overnaturlige krefter som hadde medført menneskers død. Men det er ikke et eneste eksempel på at en slik gjerning ble bevist og straffet før etter reformasjonen.

Ved reformasjonen ble mosaisk rett opptatt direkte fra Bibelen. Kongedømmet følte en særlig plikt til å gjennomføre så mye som mulig av mosebøkens rettsbud for ikke selv å bli utsatt for Guds vrede. Kongens hjemmel for å hevde represalier fra Gud som hjemmel for de nye straffelover var bl.a. 2. Mos 20. kap. vers 5 der det heter “for jeg Herren er en nidkjær Gud som hjemsøker fedres misgjerninger på barn inntil tredje og fjerde ledd”. Dersom ikke de synder som mosebøkene omtalte, ble forsøkt utryddet med hård hånd av Kongen, mente han at han og hans rike Danmark-Norge ville bli hjemsøkt av Guds svøpe og ris og at alle tenkelige ulykker ville ramme rikene. Kongens tap på slagmarken i Tredveårskrigen ble da også forklart med at Gud vendte sin svøpe mot Danmark-Norge fordi innbyggerne på grunn av all sin synd førte til at Guds straffedom kom over landet.

Det var et åpenbart behov for å få bukt med økt sosial uro på denne tiden. Når kongen i 1613 fant det nødvendig å påby en hurtigere effektivering av dødsdommer, var det fordi kriminaliteten i de foregående år hadde vist en urovekkende økning. Kongen skrev til sin lensherre: “Grove laster og slemme forseelser dag til dag forøkes og riket med udetiske mennesker oppfylles”. Undersøkelser av kriminalitetens omfang, antall drapssaker, tyverisaker osv. viser at det var mye rett i dette. Vi kan studere anvendelsen av gammel og ny lovgivning gjennom straffesakene i tingbøkene. Og vi finner eksempler, t.eks. i behandlingen av trolldomssaker, på at dommere hadde problemer med å finne fram til en fast linje i sine domsavsigelser når de stod overfor lover som syntes å gi kontrære anvisninger på straffenivå og straffemetoder.

Tingbøkene forteller også om bruken av bevismidler som ble brukt i prosesser mot drapsmenn, tyver, mennesker tiltalt for blodskam, hor og leiermål, trollfolk osv. Men også her må vi omgås kilden med varsomhet. I trolldomsprosessene og også i andre saker har vi opplysninger, først og fremst fra regnskapene, om at det ble anvendt metoder mot såkalte misdedere, som tortur og vannprøve, på en måte som synes å ha vært direkte ulovlig og rent sedvanerettslig betinget, og der følgen av de anvendte fysiske overgrep mot fangene hadde en umiddelbar følge for domspremissene idet påtalemyndigheten oppnådde tilståelse som ble lagt til grunn for dødsdom og henrettelse. I regnskapene opplyses til eksempler at mestermannen fikk penger for å ha pint en kvinne tre ganger, eller skarpretteren fikk penger fordi han som det heter, “prøvde henne” (dvs. trollkonen) på vannet.

I tingbøkene får vi detaljerte vitneforklaringer. Og vi

får grundig kjennskap til om saker var reist ved privat eller offentlig påtale. Og til syvende og sist gjør tingbokens domsslutning det mulig å studere tingets vurdering av bevis, samt dommernes lovanvendelse.

I et prosjekt som er under arbeid vil jeg i mer fullstendig bredde forsøke å analysere bruken av dødsstraff i det norske samfunnet på 1600-tallet. Fra områder av landet som har svak tingboksdekning er dommene i lensregnskapene en hovedkilde til studiet av straffesaker og strafferettspleie, særlig i de tilfeller der prosessen endte med dødsdom. La meg her kort føye til at med dødsdom mener jeg her *dom*. Dødsdommen ble ikke nødvendigvis eksekvert. Opplysninger om at dødsstraffen ble brukt, må en finne gjennom regnskapene knyttet til selve henrettelsen eller på grunnlag av øvrig kildemateriale. Dette kan være opplysninger i tingboken i forbindelse med saker som reises av den henrettedes familie idet de forsøker helt eller delvis å vindisere den formue som tilhørte den henrettede og som var blitt konfiskert av kongemakten. En finner også henrettelser nevnt i andre straffesaker. I trolldomssaker opplyses det relativt hyppig i en sak mot en person at en annen person er henrettet. Dette forekommer også i drapssaker. I et arbeid jeg langt på vei er ferdig med for Rogalands vedkommende i første halvdel av 1600-tallet, har jeg dokumentasjon som viser at dødsdommene så godt som alltid ble eksekvert. Eksempler på kongelige benådninger er fraværende i materialet, da sakene aldri kom lenger enn til lagtinget. Her hendte det en sjelden gang at en dødsdom ble omgjort.

Det er kildebelagt 223 dødsdommer i Ryfylke og Jæren i løpet av de 50 årene 1610-1660. I 115 saker ble dødsdommen eksekvert. Når tallet ikke er betydelig høyere, skyldes det

Fig. 3. Dødsdommer i straffesaker i Ryfylke/Karmsund og Jæren og Dalane sorenskriveri i Stavanger len 1610-1660

	Sum	Henrettet	Rømt	Fri-kjent	Ukjent	Red. straff	Dødsdømte		Henrettet	
							Menn	Kv.	Menn	Kv.
Tyveri	54	33	6	0	7	8	52	2	32	1
Drap	51	15	19	12	5	0	51	0	15	0
Fosterdrap	12	10	0	0	2	0	1	11	1	9
Blodskam	59	21	32	0	6	0	32	27	8	13
Trolldom	14	13	1	0	0	0	2	12	2	11
Løslevnet	17	13	0	0	2	2	13	4	11	2
Falskneri	2	2	0	0	0	0	2	0	2	0
Sodomi	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0
Hor	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0
Mordbrann	2	2	0	0	0	0	0	2	0	2
Desertering	2	0	2	0	0	0	2	0	0	0
Misgjeringer	8	6	1	0	1	0	6	2	4	2
Sum	223	115	63	12	23	10	162	61	75	40

at de dødsdømte personer rømte. Statistikken gir grunnlag for en rekke refleksjoner, se fig. 3.

Statistikken viser enkelte tallstørrelser på det som ut fra tidens lovgivning kan sies å være livssakene i Stavanger len (Stavanger by er ikke inkludert i statistikken, så saksantallet for hele lenet vil være høyere enn hva oversikten viser). I løpet av de årene jeg har undersøkt, ble 51 menn dømt til døden for drap på Jæren og i Ryfylke. Tallene vil være noe høyere når materialet er nøyaktig gjennomgått og også drapssaker i Stavanger er inkludert. Dette vil si at det var

i overkant av ett drap pr. år. Rogaland hadde på denne tid ca. 6% av landets folkemengde. Om vi regner at det kan ha funnet sted opptil 20 drap pr. år i hele landet, er det ikke usannsynlig. Dette skjedde i et land med under tiendeparten av dagens folkemengde. Men drapstallet pr. år synes bare å være 2-3 ganger lavere enn i dag. Sagt med andre ord er drap pr. 1000 innbyggere i dag betydelig lavere enn i første halvdel av 1600-tallet.

De sakene som topper statistikken over dødsdommer er drap med 51 dødsdømte, tyveri med 54 og blodskam med 59 dødsdømte personer. Fordi mennene i seksualsaker ofte rømte, mens den gravide kvinnen ble tatt godt vare på av myndighetene, kom kvinnens andel blant de henrettede til å være langt høyere enn andelen dødsdømte. Tilsammen ble 61 kvinner dødsdømt av et samlet antall på 223 dødsdømte personer, altså 27%. Men hele 40% av de 115 henrettede var kvinner.

Ser vi det totale tall for dødsdommer, så er dette meget høyt. Også i Rogaland mangler enkelte tingbøker og regnskaper fra første halvdel av 1600-tallet. Stavanger-tall er ikke inkludert i undersøkelsen så langt. Det er derfor ikke usannsynlig at det totale tallet ligger på ca. 250 dødsdommer og ca. 130 henrettelser. Dersom vi videre antar at rettstilstanden i Rogaland ikke skilte seg ut fra forholdene ellers i Norge og at det altså var et noenlunde tilsvarende antall pådømte livssaker, altså saker der dødsdom kunne avsies, i landet forøvrig, så kan det totale antall dødsdommer i Norge i de 50 årene 1610-1660 ha vært ca. 4 200 og antallet henrettede personer godt over 2 000. Dette skulle tilsi at det jevnlig ble avholdt offentlige henrettelser der befolkningen fra større områder kom sammen og kunne bivåne henging av tyver, halshugging av drapsmenn og brenning av trollfolk.

Hvorvidt dette hadde en avskrekkende virkning i de små lokalsamfunnene er et tolkningsspørsmål. Men ifølge de kronologiske tabellene i fig. 4 og 5 er det en kjennsgjerning at antallet dødsdommer og antall henrettelser sank drastisk etter 1640. Tallene viser en halvering for de neste tiårene. Og tallet ble redusert ytterligere, slik at det i de åtte årene 1691-1697 bare var 11 menn og kvinner i de to sorenskriveriene i Rogaland som var tiltalt for lovbrudd der domstolen kunne anvende dødsdom.

Vi ser av de tall som er fremkommet fra Rogaland at

Fig. 4. Dødsdommer i straffesaker i Ryfylke/Karmsund og Jæren og Dalane

	1610-20	1620-30	1630-40	1640-50	1650-60
Tyveri	10	23	10	6	5
Drap	2	12	17	9	11
Fosterdrap	3	2	3	2	2
Blodskam	6	21	20	4	8
Trolldom	0	0	1	8	5
Løslevnet	2	3	9	1	2
Falskneri	2	0	0	0	0
Sodomi	0	0	1	0	0
Hor	0	0	1	0	0
Mordbrann	0	2	0	0	0
Desertering	0	0	0	0	2
Misgjerninger	1	0	4	2	1
Sum	26	64	73	29	31

Fig. 5. *Personer tiltalt for kriminelle handlinger i Rogaland på 1600-tallet fordelt på kjønn*

	1623-1629		1651-1658 Ryf.		1691-1697	
	menn	kvinner	menn	kvinner	menn	kvinner
			1654-1660 Jæren			
Drap	7	0	10	0	1	0
Barnemord	1	1	0	3	0	0
Tyveri	34	4	12	4	3	1
Trolldom	5	11	3	3	1	2
Blodskam	2	2	3	3	1	2
Leiermål	96	19	118	58	72	51
Slagsmål	224	8	78	2	61	3
Helligdagsbrudd	19	4	0	0	8	1
Banning	18	0	1	0	0	0
Løsgjengeri	1	0	1	0	0	0
Totalt	407	49	226	73	147	60
Prosentandel	89.2	10.8	75.4	24.6	71.4	28.6

skjerpingen av straffene for drap og tyveri som hadde funnet sted de foregående tiår og som var i tråd med og delvis ble begrunnet med mosaisk rett, gav seg sterke utslag i doms- og straffep praksis. Men enda større rolle kom resepsjonen av mosaisk rett til å få for behandlingen av seksualatferd og trolldomssaker der dom og straff var direkte legitimert i mosebøkene. Blodskamsakene topper kriminalstatistikken, og totalt sett står disse sakene for ca. halvparten av alle saker der dødsdom ble avsagt i seksualsaker.

Særlig uhyggelig virkning kom denne del av den nye straffelovgivning til å få på den rettslige behandling av kvinner. I flertallet av alle sakene der kvinnene ble dømt til døden, var det en følge av at de ble anklaget for atferd som stod i strid med mosebøkens sedelighetssyn, og der de ikke usannsynlig har vært offer allerede ved gjennomføringen av den forbudte handling. Jeg tenker her på blodskamsakene - med assosiasjon til vår tids incestsaker. Kvinnene var åpenbart da som nå et offer for mannlig brutalitet, for så å bli slaktoffer for samfunnets bibelske livsanskuelse. Her ligger en samfunnstragedie som nytt forskningsmateriale kan bidra til å anskueliggjøre på en mer dramatisk og klarere måte enn hva det hittil har vært mulig å gjøre. Det kvinnesyn som da preget straffelovgivningen, har fortsatt å gjøre det til vår tid.

Norske Lov fra 1687 ble ikke bare en redigering av alle de enkelte straffelover som med utgangspunkt i mosaisk rett var blitt gjort gjeldende i løpet av 1500-1600-tallet. Den skjerpet også disse bestemmelsene og kom derfor i enda sterkere grad i overensstemmelse med mosaisk rett, bl.a. ved bestemmelsene om kvalifisert dødsstraff for majestetsforbrytere og ved følgende bestemmelse om Gudsbespottelse som var i overensstemmelse med Guds Lov: Den som bespottet “Gud ... hans hellige Navn, Ord og Sacramenter, hannem skal Tungen levendis af hans Mund udskæris, dernæst hans Hoved afslais og tillige med Tungen sættis paa en Stage”.

Trolldomsprosessene hører i denne sammenheng til et av de mørke kapitler i vår rettshistorie. Disse sakene ble forfulgt med bål og brann til slutten av 1600-tallet. Men bevisvanskelighetene ble av mange grunner større og større. Domstolene hadde sluttet å avsi dødsdommer da Norske Lov

ble gjort gjeldende. Men da var allerede flere hundre norske kvinner og menn brent eller halshugget for en forbrytelse som kun var religiøst og teoretisk begrunnet, men som ikke var mulig å utføre i praksis. Virkemidlene for å skape tilståelser i slike saker var tortur, ofte med overvær av prestene som forhørsledere. Og disse sakene opphørte ikke før omkring år 1700 på grunn av bevisvanskeligheter.

Hor, barnemord og blodskamsaker, altså saker som direkte eller indirekte var ledd i kriminaliseringen av utenomekteskapelig kjønnsliv, topper statistikken både i antall dødsstraffer og i antall saker totalt. Statistisk materiale som førstearkivar Lisabet Risa har fremskaffet i sin utmerkede hovedoppgave om sedelighetssakene i Stavanger by og på Jæren på 1720-1730-tallet, tyder på at slike saker holdt seg i tall, og Norske Lov ser derfor ut til å være blitt fulgt ved bruk av effektiv og nidkjær straffeforfølgelse i generasjonene etter lovens ikrafttreden. Antallet dødsdommer ble imidlertid etter hvert redusert blant annet ved bruk av benådning.

Det står tilbake å fremkomme med et fullstendig oversyn over virkningene av straffelovgivningen fra 1600-tallet og den mosaiske retts faktiske betydning for norsk rettsliv. Det som kan sies, er at mosaisk retts innflytelse på kriminallovgivningen fikk uhyrlige følger. Bibelen brukt som lovhjemmel har helt opp til vårt eget århundre ført til dødsdomsavsigelser i religiøst betingede straffesaker, hovedsakelig sedelighetssaker. I disse sakene er det først og fremst kvinner som er blitt rammet, selv om lovgivningen teoretisk ikke var rettet inn på noe bevisst kjønnskille. Den protestantiske kirke har ikke selv forsøkt å rydde unna de grusomheter som fulgte av Bibelens anvendelse som lovhjemmel i kriminalsaker. Nesten 100 år etter at den siste

trollkone var henrettet i Rogaland forsøkte Jelsa-presten å få anlagt sak mot en signekone for at hun kunne bli henrettet og “utryddet av menigheten”, slik presten anså det riktigst å handle mot djevelens medhjelpere på jorden.

Det har vært mennene i rettsvesenet selv, administratorer og etterhvert politikere, som har hatt som hovedoppgave ved revisjoner av kriminallovgivningen å få slutt på den religiøst betingede kriminalitet. Hurtigst gikk det å få lempet på lovene mot de mildeste samleieformer. Men det tok tid, og først i år 1800 ble fengselsstraff for første gangs leiermål mellom ugifte personer opphevet og i 1812 ble leiermålsbøtene opphevet. De strengere straffer for barnemord, blodskam og hor varte ved opp til vårt eget århundre, selv om straffene stadig sjeldnere ble effektuert, enskjønt vi har arkivdokumentasjon som gjelder kvinner fra Rogaland som satt på livstidsstraff tidlig på 1900-tallet for slike grovere forbrytelser.

En dansk historiker karakteriserer utviklingen av samfunnets syn på forbrytelse slik: “I hvor høy grad forbrydelsesbegrepet i tidens løp er undergått forandringer fremgår kanskje allerbest ved at betrakte religiøsitetens innflydelse på strafferetten. ... Endnu den dag idag finnes under påvirkning av den mosaiske strafferett foreskrevet straff for en rekke handlinger om ikke utelukkende så iallfall delvis av religiøse grunner, således bigami, blodskam blasfemi m.fl. Forbrytelsesbegrepet er altså dynamisk, et uttrykk for tidens moralske, etiske og sosiale oppfattelse”.

Vi ser av det fremlagte tallmaterialet at mange dødsdømte personer rømte fra fangehullene eller rømte fra forbrytelsen slik at de ble dødsdømt in absentia. Og dette var menn som åpenbart var fryktet fordi de representerte en brutalitet som gav seg utslag i gjentatte overgrep mot menneskers liv og

helse. At dette var et betydelig sosialt problem fremgår av kongebrev som instruerer lensherrene til å oppspore og straffe rømte forbrytere. I en drapssak i Rogaland i 1657 var den anklagede tilstede. Etter at skriveren hadde ført inn i tingboken det som skjedde i den saken, konsentrerte han skrivingen om de forbrytere som ikke var forsvarlig tatt hånd om idet han fortsatte: “Der effter lod fogden ... lese lensherrens befaling saaledes at eftersom der mange dessverre siden han kom til lenet manddrap er skjedd, som ... naar dommen skulle gaa, ikke møtt tilstede, der mange skammelige gjerninger ere ustraffet, der for lenet fullt av fredløse folk, saa befales fogden at den manddraper Gullik Refsland (han som nettopp var anklaget) skal møde og være tilstede”. (Tb VI Jæren s. 146f). I en sak fra 1631 møter vi den omflakkende asosiale mann som sammen med sin hore som det heter, blir dømt til døden og henrettet: Han var født på Evje i Vigesdal, han giftet seg og var sammen med konen i Oddernes sogn på Vennesland 18 år tidligere. Etter å ha levd ni år med henne, dro han fra henne. Hun fikk vite hvor han oppholdt seg og dro etter ham og fant ham med en bolerske. Hun hadde selv ni barn med mannen; med horen hadde han fire. Denne kvinnen som også stod tiltalt, hadde først vært gift og bodd på Bollestad og fått et barn med mannen. Siden dro hun omkring med en annen mann og fikk barn med ham inntil hun slo seg sammen med den andre anklagede og reiste omkring med ham. (Tb. Ryfylke bd V 1629-1635, s. 78f. Stvgr. 1978).

Vi opplever ulykkelige menneskeskjebner på deres vei mot det endelige syndsoppgjør for bøddelens hånd. Saksopplysningene er detaljerte. Vi får navn, fødested, ektefellers navn og bosted, antall barn m.v. Mye av denne detaljrik-

dommen vil jeg tro kan utnyttes både for å få større innsikt i lokale person- og familieforhold, sosiale sammenhenger og levekårsforhold, men også innblikk i sosial mobilitet på 1600-tallet.

I en annen sak fra 1633 ble to menn funnet skyldige i så mange grove lovbrudd at de ble dømt til døden. De ble henrettet på en spesielt makaber måte med steile og hjul.

Omund fortalte at han var født i Vik i Sogn. Der stjal han åtte år tidligere mat og klær fra Omund Vaagnes. Deretter rømte han nordover og stjal sølv fra en mann i Namdal. Så dro han til Trondheim. Fra mannen han tjente der i byen, stjal han også. Han ble dømt til å henges, men rømte og dro hjem til Sogn. På veien stjal han en borse og klær fra en mann på Nordmøre og en båt fra en mann på Sunnmøre. Deretter stjal han fra en mann han tjente hos i Sogn. Han dro ut i skogen og bodde sammen med faren som på den tid var bøddel i Sogn. Sammen stjal de mat fra en bonde. Noen få måneder før han ble fengslet på Jæren, kom han i selskap med Helge Rasmussen. De stjal klær og en båt i Agder. I Sogndal kom de ombord på en båt til en mann fra Hidra som het Villum Kitt. Etter at de hadde drukket sammen en kveld, slo de ham ihjel og tok med seg alt av verdi i båten de kunne bære. Helge Rasmussen fortalte at han 14 år tidligere gav seg i lag med omstreifende personer. Først var han sammen med en mann kalt Elias som hadde rømt fra Hallingdal, der han hadde drept en kar. Sammen stjal de penger og en båt fra en mann. Helge skiltes så fra Elias og slo seg sammen med en annen kar som het Johannes, som siden ble hengt. De stjal en båt fra en mann på Sunnmøre. I den senere tid hadde han reist omkring alene. I Romsdal hadde han giftet seg. Men han dro fra kona og traff Omund Monsen som han dro sammen med til Sogndal, der de drepte Villum Kitt. (Tb.

Jæren bd. III 1629-1637, s. 78ff. Stvgr. 1980).

I trolldomssakene får vi av og til både 20 og 30 vitneprov som forteller i detalj om tildragelser i lokalsamfunnet, ofte på en enda mer omstendelig og nyansert måte enn i draps-, tyveri- og sedelighetssaker.

Jeg har i det foregående konsentrert meg om å gi en fremstilling av livssakene fordi jeg mener at vi her har å gjøre med en dramatisk og relativt ukjent side av norsk samfunnsliv, og fordi tingbøkene og også regnskapene her har et meget rikt materiale som gjør det mulig både å gå inn på nærmere analyser av enkeltsaker og klare generelle trekk og tolkninger av et større materiale.

Men en lang rekke andre lovbrudd ble begått og straffet på mildere måte. Også mange av disse var betinget av resepsjonen av mosaisk rett, jfr. fig. 5. Det viser at de fleste av kongens saker som ble påtalt og dømt var leiermål, altså seksuell omgang mellom ugifte personer, foruten slagsmål, banning og helligdagsbrudd. Protokolleringen av disse sakene i tingbøkene er ofte meget summariske. I mange slike saker hadde fogden anledning til å avgjøre saken med det vi ville kalle forenklet forelegg, dvs. at han ila bot utenom tinget og regnskapsførte den i sitt regnskap. Av og til er dette referert i tingboken, men langt fra alltid.

La meg så til slutt nevne at rettsreferatene i tingboken, særlig i livssakene, er så rikholdige og omfattende at de er egnet til studier av en lang rekke andre samfunnsforhold enn forbrytelse og straff. Her får vi vite om folks tenkesett, om deres vaner og om deres levesett. Her får vi vite om kulturimpulser utenfra. Her kan vi studere den sterkt sosiale mobilitet som synes å finne sted og som har vært lite omtalt i norsk etterreformasjonshistorie til nå. Trolldomsprosessene gir store muligheter til å studere

allmenne religiøse oppfatninger på 1500-1600-tallet. Her finnes mange eksempler som viser at det gikk flere hundre år før katolisismen slapp taket i folks trosliv og livsoppfatninger.

I en slagsmålssak får vi vite at ikke alle nordmenn så med like stor velvilje på alle de unge danske menn som nærmest invaderte sentrale deler av Norge på 1600-tallet. Dette synes å fremgå av en sak på Madla, lensherrens avlsgård, der hans tjener og forpakter dansken Nils Jensen ble overfalt av fire lokale gutter som slo ham og trådte på ham, idet de ropte: “ slå Madla jyden, slå Madla jyden”. Tb. Jæren VI, 1654-1659, s. 136, Stvgr. 1986)

I mange saker får vi slik som her, uttalelser i direkte tale både ved at utsagn er gjengitt, og ved at brev er innført i første person form. Særlig straffesakene gir her mulighet for språklige studier både når det gjelder idiomatiske språkbruksformer generelt, men særlig når det gjelder dialektbruk, kraftuttrykk m.v. Utsagnene gir oss en direkte mulighet til å få innblikk i datidens menneskers holdninger og personlige reaksjoner.

Sakene kan fortelle om kulturimpulser utenfra. Sorenskriveren fører i pennen at et hus som omtales, hadde fått glassvinduer, at det var bygd pipe, at et vitne malte ornamenter i kirken, at det foregikk felespill i bygden både til bryllup og ellers, at kirkene var fulle om søndagene, slik at mange måtte stå i åpen kirkedør, at vitnet var kirkebygger, at snusdåsen og tobakken hadde funnet veien til det lille lokalsamfunn, at det ble brukt silke og fløyel til klesplagg, at det ble drukket konjakk og brennevin, at det var bøker i enkle bondehjem osv. osv.

Men skal vi få tak i all denne kilderikdommen som på godt og vondt og i et vell av detaljer strømmer mot oss

fra tingboksidene, nytter det ikke bare å ha et godt antall tingbøker bevart. De må formidles og forståeliggjøres, i første omgang gjennom avskrifter. Men avskriften er også lukket, fordi systematisk utnyttelse fremdeles vil være tidkrevende. De første tingbøkene for Rogaland som ble gitt ut på 1950-tallet, hadde så godt som ikke sakregistre. Det får de først nå ved et spesialprosjekt ved Historisk institutt i Oslo. Utnyttelsesmuligheten av tingbøkene er betinget av avskrift med gode registre der kulturytringene i innholdet fanges opp i tillegg til de mer skjematiske og mer selvsagte tema og saksreferanser. Og det arbeidet er i dag representert ved 11 bind tingbøker fra Rogaland og ett bind fra Finnmark. Det bør fortsette med utgaver fra hele landet med stadig bedre og mer omfattende registre, til glede for fremtidige brukere.